

# КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

---

## ПРИРОДООХОРОННІ ЗАХОДИ У СТОЛИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ У 18 СТ.

Під час роботи з ЦДІАК авторів цих рядків пощастило знайти цікаву чернетку універсалу гетьмана Данила Апостола глухівському сотникові Степану Уманцю\* від 21 липня 1732 р.<sup>1</sup> У документі йдеться про організацію міської поліції у складі городничого та двох міщан, які разом з сержантом російського гарнізону Глухова повинні стежити за громадським порядком у місті. До їхніх обов'язків входило: слідкувати за чистотою, за тим, щоб солдати не зчиняли бійок у шинках, контролювати виконання правил пожежної безпеки. Окремо в універсалі підкреслювалося, що під час виконання своїх обов'язків згадані службовці не мають права ображати громадян та брати хабарі.

Велика увага у документі надана природоохоронним заходам. У пункті першому серед завдань поліції зазначалося: «...в самому городі Глухові, як и на подмістю смотрит того с приліжанієм, чтоб по улицамъ и по глухимъ переулкамъ всякого гною и смітя и ніякой иншой нечистоти ні перед чимъ дворомъ и на дворі ни у кого отнюдь не было...».<sup>2</sup> Суворо заборонялося скидати гній і сміття у річку Єсмань. Порушників наказувалося арештовувати і карати «без всякої пощади».<sup>3</sup>

Суть природоохоронних заходів розкрита у першому пункті інструкції Генеральної військової канцелярії сержантові російського гарнізону міста Глухова: «... тот помет и навоз и всякую нечистоту вчистя отвозили б зараз в поле, а в близости города, так же и за мескими воротами около плотины и всего ставу в реку ничего не кидали, чтоб от того народу неучинилос какой вредъ, от чего Боже сохрани».<sup>4</sup>

Обидва документи красномовно свідчать про високий рівень природоохоронної свідомості наших предків та наявність у гетьманської влади волі для впровадження в життя відповідних заходів.

Владислав СТАФІЙЧУК

### Джерела та література:

- 1 ЦДІАК. — Ф. 51 : Оп. 3 — Спр. 4097. — Арк. 4 — 5. Чернетка.
- 2 Там само.
- 3 Там само.
- 4 Там само. Арк. 2. Копія.

## СТЕПАН НІС

**6 травня 1999 року виповниться 170 років від дня народження С. Д. Носа**

Рідний край... Він для визначного українського етнографа і фольклориста, письменника, лікаря, знавця історії, людини революційних переконань Степана Даниловича Носа був джерелом фізичної і духовної снаги, поетичного натхнення. Незважаючи на те, що в житті йому так багато випало поневірянь, злигоднів, тюремних ув'язнень, переслідувань за те, що любив свій народ, свою мову. Тут ніби відтеплювалася його зболена, невпокоєна душа.

Народився він в Понорах Талалаївського району в 1829 році. Цей куточок являв собою красиву цілком типову українську місцевість з високим степом, древніми курганами, крутими узвозами над річкою Ромен, густими лісами, перелісками і садами, в яких тулились Пасіки і хутори.

---

\*George Gajecy. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978, — p. 165.

Не раз малий Степан милувався чудовим краєвидом з гори на річку Ромен. Особливо вражав його цей куточок природи при таємничому місяці, коли річкові потоки виблискували на розкішних просторах лугов, вдалині білили хатки, про які Степан Данилович сказав: «Вони мені здаються якимось зачаруванням у відблисках місячного сяйва». Село Понори розташоване під горою. Крім річки, тут було іще немало ставків. Один з них близько підходив до садиби Носів.

Це була козацька сім'я. Прадід Степана Григорій Антонович Ніс був у Запорозькому війську полковим хорунжим. Він жив у ближньому містечку Красному Колядині, одружившись з сестрою полкового лікаря Карповського. Перекази рідних про Запорозьку Січ збуджували в малого буйну уяву і захоплення подвигами дідів і прадідів.

Хлопчик дуже любив дружити, проводити своє дозвілля з сільськими дітьми. Виростаючи в обстановці сільського життя, вбирав у свою душу все краще з народної культури і до кінця днів своїх вважав її найдорожчим своїм надбанням, здобутим у тихому селі над Роменом.

Учитись спершу довелося у місцевого дядя, який хтозна чи багато науки давав, а на гречку ставив своїх учнів добре. Десятирічним Степана віддали вчитись в Полтавську губернську гімназію. Він уже тоді виділявся серед ровесників оригінальним складом розуму, глибокою зацікавленістю історією рідного краю, весь час за хороше навчання одержував похвальні листи.

Ще більше розвинувся в ньому потяг до пізнання життя українського народу в студентські роки, коли він навчається на медичному факультеті Київського університету. Неподадалі від Хрещатика збиралася так звана Носівська партія, члени якої жили за народними звичаями.

Сам Степан ходив в українському національному одязі, добре співав під акомпанемент бандури, скрипки. За спогадами сучасників, він до старості зберіг приємний голос, мав невичерпний репертуар пісень, виконуючи які, зачаровував присутніх. Ось як писав журнал «Основа» про його участь у виставі «Наталка-Полтавка»: «С. Д. Ніс в ролі Миколи уособлював бурлацтво. Що ж стосується пісень..., то наряд чи зможе хто позмагатись з ним».

Все у студентів, які називали себе носівцями, було спільне, жили вони своєрідною згуртованою громадою. Цікава деталь: якщо хто спізнався з друзів до чаю, його обов'язково чекали. Чутливими були студенти до політичного життя. Вони перебували під враженням діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Особливо непримиренним був Степан Ніс до будь-якого насильства людини над людиною. Якось він став свідком, коли у Ромнах на подвір'ї якогось-там Гусака продавали кірпачку пані Печеної красуню-дівчину Мелашку. Його схвилювала та купівля-продаж, протягом усього життя неприємним спогадом стояла у пам'яті, завжди викликала пристрасний осуд і обурення.

Уже тоді в молодого дослідника українського життя була хороша бібліотека. Він вивчав родоводи багатьох людей, два останні роки навчання в університеті спеціально записував народні пісні. «Висока любов до Вітчизни, Русі—України, — згадував С. Д. Ніс, — полягала у вивченні рідної країни засобом збирання пам'яток народної творчості, щоб через збирання і вивчення цих пам'яток проникнути в душу й світогляд народу і не бути іноземцем на своїй землі».

Після закінчення медичного факультету С. Д. Ніс працював лікарем військового госпіталю у Таганрозі. Тут його зацікавили нащадки запорожців, чернігівські козаки, які повертались з Севастополя в Таганрог. Розмова з ними заносилась у його етнографічний зошит.

Потім певний час лікар Ніс живе у рідних Понорах і, нарешті, 30 жовтня 1858 року міністром внутрішніх справ призначається оператором Чернігівської лікарської управи.

Він найняв хату на колишній Богоявленській вулиці (тепер імені Шевченка) проти аптеки Миркельса. Та квартира перетворилась у своєрідний громадський літературно-мистецький клуб. До нього збирались представники простого люду, інтелігенції, проводили дискусії на політичні, етичні теми, організовували виставки, розучували пісні, читали заборонену літературу, збирали фольклорні матеріали, котрі друкувались в «Чернігівських губернських ведомостях». Тут у 1954 році побачили світ статті «Село Понори Конотопського уезда», «Исторические записки о лицах, принадлежащих к фамилии Нос». У київському журналі «Основа» були вміщені історичні оригінальні літературні твори чернігівського просвітителя. Більшість із них спрямовані на захист простого люду.

Для народу чернігівська громада збирала книжки, які пізніше стали основою створення першої публічної бібліотеки в Чернігові. Книги, підписані лікарем Носом, з'явилися у переважній більшості сіл губернії і за її межами.

Чернігівський період життя С. Д. Носа — найбільш яскравий і плідний. Саме в цей час популярність його набула найвищого злету. Випускались навіть листівки із зображенням невтомного громадського діяча, народного лікаря.

Кілька слів про його медичну діяльність. Він написав науково-популярні розвідки «О народной медицине южноруссов», «Про хвороби і як їм запобігати», «Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя». Написана також книга «Наїдки або новаторство українське».

Як лікар, Степан Данилович допомагав біднякам безплатно, з великою повагою ставився до селян. Ним відкриті цінні властивості такої рослини, як горичвіт. Про неї написаний спеціальний трактат, що вважається вагомим вкладом в медичну науку. Характерно, що приглянулася ця лікарська рослина спостережливому оку не де інше, а в мальовничих рідних Понорах.

Такий висновок напрошується після знайомства із повістю «Данько Грабина», яку автор написав переважно на місцевому матеріалі. Ось як подається в ній один з діалогів: «...Ти ж знаєш у Колядині пана Н., що тут худобу купив. Занедужав водяною... От уже туди й сходи, всяких зіллів постачали, сказати, тільки птичого молока не давали... Нічого! От хтось проказав, що... є така знаюча баба, що виліковує од водянок... Це зілля повинно рости і на околиці Понір, пішла копати. Одна дівчина підгледіла і тоді всі побачили, що це горичвіт, що жовтими чашечками цвіте на горах, скоро сніг зійде тоді, як і сон-трава розцвітається».

Крім щоденної лікарської практики, етнографічних, фольклористичних, літературних занять, С. Д. Носа глибоко цікавили політичні події. Він пропагував поезію Шевченка, налагодив контакти з представниками «Землі і волі». Додамо, що перше «знайомство» з поліцією було, так би мовити, невинним. Про нього у слідчих органах запишуть спочатку: «Напрямок Носа, погляд на життя, на суспільство, на владу, знаходиться в цілком чесних моральних і законних стосунках. Про це відомо всякому в Чернігові, відомо товаришам Носа і найближчому начальству». Це було в 1863 році. І тут раптом обшук. Познайомимось з недавно знайденим архівним документом:

«Доповідна записка поліцеймейстера губернатору про арешт землеміра І. А. Андрущенка та інших за збереження і розповсюдження листівок народницької організації «Земля і воля».

19 липня 1863 р.

На виконання наказу вашого високопревосходительства по зібраних у Чернігові приватним приставом Пржевліцьким даних повідомляю, що чиновник Андрущенко, який служив у Чернігівській низовій палаті, потім проживав у Москві і Санкт-Петербурзі, був призначений землеміром у Васильківський повіт Київської губернії і на шляху при поїзді Туди через Чернігів Чернігів зупинився на квартирі у члена місцевої лікарської управи лікаря Носа, де ним, Носом, при підпоручику Чернігівського батальйону внутрішньої стражі Білозерського читані були різні малоросійські вірші, а також заклики до повстання російського народу і в останніх при обшуку знайдено біля ста екземплярів привезених Андрущенком. Заклик цей складений центральним російським комітетом під заголовком «Земля і воля» з печаттю комітету голубого кольору на кожному екземплярі. Із листування взятого при обшуку, видно, що Нос належить до цього таємного товариства і йменується Чернігівський корінний батько і що Білозерський прийнятий в те ж товариство. За розпорядженням Харківського таємного товариства продажем різних малоросійських віршів і творів, а також відшуканих поштові розписки і відсилці уже частини цих грошей, підтверджують, чим займався лікар Ніс. Дії Носа, Андрущенка і Білозерського відкриті таким чином: Білозерський, зспросивши свого по службі товариша поручика того батальйону Герасимова, читав йому різні недозволені вірші, а потім вів з ним подібні розмови. Герасимов, знайшовши вчинки Білозерського недозволеними і осудливими, повідомив про це своєму найближчому начальству, а потім зроблене викриття в Чернігові вищеповідомленого. Лікар Ніс при обшуку дозволив собі непристойні зухвальства проти місцевого поліцеймейстера. Андрущенко один папірець, як уявляється, список змовників, проковтнув у присутності тих, які обшукували. Всі три злочинці арештовані і закриті в міському тюремному замку. Взяті ж при обшуку папери знаходяться також в складі тюремного замку, до розмови яких і до самого по цьому предмету призначені старший ратник Чернігівського губернського правління Белецький і жандармський офіцер Шульговський. Крім того, вважаю за обов'язок доповісти, що по зібраних приставом Пржевліцьким в Чернігові довідка секретно вважається досить вірогідним. Що незалежно знайдених у Андрущенка екземплярах закликів відіслано таких у Київ значна кількість через інших агентів того товариства. Старший поліцеймейстер полковник Івенсон». (ЦДІА України в Києві. — Ф. 442. — Оп. 813. — Спр. 676. — Арк. 1—2).

Додамо, що під час обшуку в нього знаходять окремі номери «Колокола», брошури про декабристів, прокламації «Землі і волі», відозви «К молодому поколінню», «Льется польская кровь», «Долго нас помещики душили», «Чего следует держаться или какова должна быть будущность России».

Після таких «знахідок» С. Д. Носа заарештовують і на довгих 8 років засилають в Білозерськ, що розташований за шістдесятою паралеллю північної широти. Багато знуцань і, поневірянь зазнав політичний засланець, але і в таких тяжких умовах всі сприятливі години видавав творчості.

Ним написані десятки томів, де зібрані пісні, загадки, прислів'я, анекдоти, влучні вирази, перекази, думки, настрої, Спогади, влучні характеристики народного побуту, людських характерів.

Степан Данилович Ніс протягом усього життя був проїнятий вірною синівською любов'ю до рідного краю, до тих місць, де народився, де черпав натхнення для своєї роботи.

Після заслання він хворіє, приїздить в рідні Понори. Але уже одне дихання повітрям рідних берегів подіяло на нього напрочуд благотворно. Як любив він виходити до річки Ромен і співати тут, у Понорах народжену, складену ним самим пісню:

Ой по горах-горах  
Пшениченьки ярі,  
А попід горами  
Все шовкові трави.

У багатьох своїх записах, літературних творах, зокрема у вищезгаданій повісті «Данько Грабина», наш відомий земляк повертається до понірських вражень. Якимось він сказав, що дух рідного краю приковує чутливих і талановитих людей, напуває диханням своїм і на цілий вік стає другою матір'ю. Як ці слова пасують до самого автора.

Помер С. Д. Ніс на 71-му році життя. Помітний слід Залишив він в історії української культури. Його ім'я широко знане в Україні.

Яків КОВАЛЕЦЬ.

## ТЯГЛАСЬ НИТКА ВІД КИТАЮ... Й ДО ЧЕРНІГІВСЬКОГО КРАЮ

**Котра з жінок не мріяла про шовкову сукню і хустку. Мимоволі виникає питання, звідки йдуть витoki цієї красивої і чудової тканини?**

У стародавньому Римі шовк називали царською тканиною. Ще в глибині віків люди не знали прядильних машин і ткацького верстата.

Пізніше в побут наших предків увійшли ручне прядильне веретено і примітивний ткацький верстат, який виробляє грубу тканину. У прямому розумінні на цьому верстаті, не ткали, а в'язали тканину. Вперше в світі китайці зуміли одержати нову тканину з ниток шовкопряда, якій властива висока гігієнічність. Китайські майстри, задовольнивши попит свого населення на шовкову тканину, почали поступово завоювати світовий ринок. Шовкові тканини в той час були найбільш ходовим товаром. Штуки шовкової матерії, служили мірилом цінності. Багаті люди зберігали шовк у своїх скарбах поряд із золотом і сріблом. З Китаю в багато куточків світу пролягли торгові шляхи. Однією з відомих магістралей у II столітті до нашої ери був «Шовковий шлях». Цей торговий шлях брав свій початок в стародавній столиці Китаю — Лояні, яка була розташована в мережі мілководних і судоплавних річок Хуанхе і Янцзи. Сюди із всіх провінцій Китаю завозили товари, тут знаходились великі склади. Сформований у столиці купецький караван направлявся до Великої Китайської стіни. Проходячи Китайською стіною, караван доходив до міста Дуньхуану, де дорога розгалужувалась на два шляхи, які в місті Кашагарі сходились. Далі караван просувався гірськими перевалами через Тянь-Шань у Середню Азію. Звідси Великий шовковий шлях розходився у трьох напрямках. Одна гілка вела на Волгу й в Східну Європу, друга повертала в сучасний Афганістан, третя йшла до нинішнього Багдада — тодішньої Парфянської держави (нині Іран, до 1935 р. Персія). На березі Середземного моря китайські купці перевантажували свій товар на кораблі, які йшли на Єгипет, Візантію, Італію (тоді Римська імперія).

Чернігово-Сіверська земля торгувала з Близьким Сходом водним шляхом із ваяргом у греки і зв'язана була з Хазарським каганатом Волгодонським шляхом. За панування над важливими торговими центрами парфяни вели боротьбу з Греко-Бактрійським царством Селівідами, а потім з римлянами. Китайські купці доставляли на Близький Схід і в Західну Європу, крім шовкової тканини, фарфор і необроблений шовк-сирець. Найбільші майстерні Персії, Візантії виготовляли різноманітні тканини. Особливим попитом на міжнародному ринку користувались такі тканини, як парча і атлас. Парча — це золотиста або срібляста тканина з шовковими візерунками, срібними чи золотими. З неї виготовляли одяг, головні убори. На Близькому Сході ця тканина називалась зербаф, що означає персидською мовою: «зер» — золото, «барф» — тканина.

Протягом багатьох віків шовкова тканина вдосконалювалась шляхом вплітання в основу шовкової нитки домішок вовни, внаслідок чого народилась нова тканина — атлас. Атлас у перекладі з арабської мови означає шовкова блискуча тканина, яка на Русі відома ще з XV століття. Різноманітні шовкові тканини на Русі мали збірну назву паволоки. У 907 році київський князь Олег уклав мирний договір з греками на закупівлю цих тканин для пошиття русами вітрил. У побуті українського народу шовкова тканина називалась китайкою, бо зародилась у Китаї. На початку 16 століття китайка набуває нової назви — шовк. Оскільки шовкова нитка має властивості протизапальні, то згодом її стали застосовувати у медицині для зшивання ран.

Захват турками-сельджуками Візантії — головного торгового центру, порушив торговельні зв'язки України з Близьким Сходом, що змусило українських підприємців створити вітчизняне шовківництво. Розведенням шовківництва займався гетьман К. Розумовський. На околиці Батурина він створив великий сад із шовковиць, де вирощували шовкопрядів. Це дуже копітка праця. Потрібен час, щоб добути